

Анарбаева Г.А.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕГИ ФЕТИШТИК ТҮШҮНҮКТӨРДҮН
ТАРЫХЫЙ МААНИСИ**

Анарбаева Г.А.

**ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФЕТИШИСТСКИХ
ПОНЯТИЙ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

G.A. Anarbaeva

**THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF FETISHISTIC
CONCEPTS OF KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 947(575.2):39:398

Бул макалада кыргыз элиндеги фетиштик түшүнүктөрдүн тарыхый мааниси Түштүк Сибирь элдеринин ишенимдерине салыштырмалуу баяндалат. Таш, жыгач, таяк, сөөк, от, суу сыяктуу байыркы фетиштик предметтер байыркы адамдарды ар кандай жаман духтардан коруганга жардам беришкен. Макалада жай таш жана кара таш аттуу маанилүү фетиштик нерселер жөнүндө маалымат берилген. Мисалы, фольклордо тигил же бул каарман өзүнүн душманынын максатынын ишке ашпай калышына жай ташы аркылуу тоскоолдук кылууга жөндөмдүү болуп чагылат. Кыргыздардын архаикалык ойлоосунун фетиштик формасында көрүнгөн түшүнүктөр жана ишенимдер Сибирдеги түрк тилинде сүйлөөчү бир катар элдерде да жолугат. Кыргыздар легендаларга өтө бай. Аларды идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай шарттуу түрдө классификациялоосу бар. Кыргыз элинин фетиштик түшүнүктөрү байыркы доордон азыркы заманга чейин өз статусун жоготпой эл арасында колдонулуп келет.

Негизги сөздөр: фетишизм, жай таш, ырым-жырым, ишеним, шайтан, кыргыз эли, алтайлыктар.

В этой статье описывается понятие фетишизма у кыргызского народа относительно верований Южно-Сибирского народа. Древние фетишистские предметы, такие как палка, дерево, камень, кость, огонь, вода помогали древним людям бороться со злыми духами. В статье даны важные сведения о чаа-тас и черном камне. Например, в фольклоре когда тот или иной герой мешал осуществлению планов своих врагов с помощью чаа-тас, который был способен на такое. Понятия и верования в форме фетишизма архаического мышления кыргызов встречались и у сибирских тюркоязычных народов. Кыргызы очень богаты легендами. Их можно условно классифицировать по идейно-тематическим особенностям. Фетишистские понятия кыргызского народа с древних времен до настоящего времени используются среди людей, не теряя свой статус.

Ключевые слова: фетишизм, чаа-тас, ритуалы, верование, дьявол, кыргызский народ, алтайцы.

This article describes the concept of fetishism among the Kyrgyz people about the beliefs of the South Siberian people. Ancient fetishistic objects such as a stick, wood, stone, bone, fire, and water helped ancient people to fight evil spirits. This article gives important information about the cha-tas and black stone. For example, in the folklore, a hero could prevent the implementation of the plans of his enemies with the help of a cha-tas, that was capable of doing such things. Concepts and beliefs in the form of fetishism of the archaic thinking of

Kyrgyz people were also found among Siberian Turkic people. Kyrgyz people are very rich in legends. These legends can be conditionally classified according to ideological and thematic features. Fetishistic concepts of Kyrgyz people have been used among people from ancient times to the present, without losing their status.

Key words: fetishism, cha-tas, rituals, belief, devil, fetishism, Kyrgyz people, Altaians.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча фетиштик предметтер: таш, жыгач, таяк, сөөк, от, суу ж.б. эсептелинет. Алар адамдардын жашоосуна, ар кандай коркунучтуу духтар менен күрөшүүсүнө кол кабыш кылууга жөндөмдүү. Фетиштик нерселердин бири - жай ташты мисалга алсак, жай таш жөнүндөгү түшүнүк байыркы түрк, монгол урууларына кеңири тараган архаикалык ишеним. Жогорку түшүнүк фольклордун айрым үлгүлөрүндө бүгүнкү күнгө дейре жашап келет. Кыргыздарда бул фетиш - жай таш же кара таш деген ат менен белгилүү. Академик К.К. Юдахин жай ташына: “жай таш или кара таш поверье камень яда камешек, якобы находящийся в желудке овцы и обладающий способностью вызывать атмосферные осадки, если его соответствующим образом заговорить и опустить в воду” [7, 715-б.] - деген түшүнүк берет [7, 348-349-бб.].

Фольклордо тигил же бул каарман өзүнүн душманынын максатынын ишке ашпай калышына жай ташы аркылуу тоскоолдук кылууга жөндөмдүү болуп чагылат. Жай ташты дубалап туруп сууга салса, анда анын душмандары ээлеп турган жерде жыл мезгилинин жай учуру болсо да бороон-чапкын болуп кар жаап суук жүрөт имиш. Буга “Манас” эпосунун башкы каармандарынын бири Алмамбеттин дал ушундай касиеттерге, сапаттарга ээ экендиги күбө.

Алайлыктардын дыдасы өзүнүн касиеттери, сапаттары менен кыргыздардын жай ташына, якуттардын сатасына өтө жакын. Мындай таштарды алтай-теленгиттер тайгандай “табышкан”. Алар дыданы күнгө кактап, жаан менен карды канча каалаганча жаадырып алууга болот дешет. Эгерде дыда-ташты ээси кокусунан дарыяга түшүрүп жиберсе, түндүркүндүр дебей кар жаайт имиш. Ошондуктан алар жай ташка өтө этияттамиле жасашкан. Ал аркылуу өрттү да өчүрүүгө болот дешет [2, 48-б.].

Ал эми кыргыздардын архаикалык ойлоосунун фетиштик формасында көрүнгөн мындай түшүнүктөр жана ишенимдер Сибирдеги түрк тилинде сүйлөөчү бир катар элдерде да жолугары кызыгууну туудурбай койбойт. Маселен, якуттар сата аттуу сыйкырдуу таштын бар экендигине кылышпайт. Жай ташы-сатанын жардамы менен аба ырайы кескин өзгөртүүгө болот деп ишенишкен. Алардын түшүнгүндө ал жайында жана жазында ызгаар шамалды, бороонду, карды, кышында жылуулукту алып келүүгө толук мүмкүнчүлүгү бар. Якуттар бул сыйкырдуу ташты бугунун, уйдун, талаа тооктун аш казанынан же боорунан табууга болот дешкен. Сыртынан караганда сата антропоморфтуу атрибуттарды “көзү, мурду, оозу болуп” [5, 122-б.] алып жүрөт деп сүрөттөшкөн. Ал эми сатанын сыйкырдуу, керемет күчүн пайдаланыш үчүн аны күндүн ачык жарык нуруна тосуп же сууга малып туруп өз башындан тез айландыруу гана жетиштүү болгон. Якуттар сатаны көбүнчө чүпүрөккө, түлкүнүн, же тыйын чычкандын терисине ороп сакташкан [4, 59-б.].

Кайсы гана элдин оозеки чыгармачылыгына кайрылбайлы, анда фольклордук жанрлардын бири болгон легендаларга кабылбай койбойбуз. Легендалар тигил же бул элдин дүйнөгө көз караштарын, түшүнүктөрүн, ишенимдерин, этикалык, эстетикалык нормаларын билдирүүчү фольклордук жанрдык форма катары чыгат.

“Легенда” латын сөзү текст деген маанини билдиргени менен анын тамыры тээ байыркы адамдардын архаикалык ой жүгүртүү системасында жатат. Ал ыйык жаныбарлар, өсүмдүктөр, предметтер жана диний культтар жөнүндө баян кылуучу дидактикалык мүнөздөгү жанр катары калыптанган. Ал эми кийинчерээк олуя, пайгамбарлардын жашоо турмушун, иш-аракеттерин жана максаттарын чагылдырууну объект кыла баштаган. Айтор, легенданын мазмунундагы ар кандай окуя фантастикалуулук менен шөкөттөлөт жана ал чындык катары түшүндүрмөгө, баяндамага ээ болот. Легенда белгилүү өлчөмдө уламыш менен өзөктөш болгону менен андан ашкере апыртмалуулугу менен айырмаланат. Легенда өткөн чак, учур чак жана келер чак ар дайым фантастикалуулук менен шөкөттөлүп көрсөтүлөт. Кыскача айтканда, легендадагы фантастика элдин табият кубулуштарын жана коомдук турмушту социалдык утопиялык же диний жактан өздөштүрүүгө болгон аракетине байланыштуу чыгат [6, 90-б.].

Кыргыздар легендаларга өтө бай. Аларды идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай шарттуу түрдө төмөнкүчө классификациялоого болот.

1. Көк, асман, күн, ай, жылдыздардын пайда болушун себептик жана натыйжалык жагдайларын чагылдыра турган космологиялык легендалар.

2. Жер-Суу, тоо-таштын, көл-дарыянын чыгышын баяндаган географо-топонимикалык легендалар.

3. Айбандардын, өсүмдүктөрдүн, канаттуулардын түрлөрү, мүнөзү, сапаттары жөнүндө баяндаган зоогоникалык легендалар.

4. Кудай, пайгамбар, олуялардын иштерин чагылдырган диний-апокрификалык легендалар.

Кыргыз фольклорунда жер-суу, шаарлардын аталышын диний-мифологиялык жагдайлар, мотивдер менен шөкөттөр түшүндүрүүлөр көп эле учурайт. Ага Сулайман-Тоону, Ош шаары, Азирети Аюб токтогон жердеги арашан булактарын, азыркы Жалал-Абад курорту орношкон жер ж.б. киргизсе болот.

Жалал-Абад курорту Кыргызстандын таанымал курортторунун бири. Ал Фергана өрөөнүнүн түндүк-чыгыш тарабындагы Аюб тоосунун батыш жагынан орун алган. Бул курорт деңиз деңгээлинен 975 м. бийиктикте жайгашкан. Ал жерден чыккан минералдык суулар Хазрети Аюб пайгамбардын булагы делип, ошол ат менен элге белгилүү болгон. Ушул тоодо Аюб булак жана Кыз булак деген жерлер бар. Ал эми бул булактар жөнүндө айтылган географо-топонимикалык легендалардын мазмуну бир топ кызыктуу.

Илгерки заманда Аюб пайгамбар жашаптыр. Ал өтө оорулуу болуп, денесин бүт бойдон жара каптаган экен. Аюб пайгамбарга периштенин боору ооруп, бир күн ага мындай дейт: “Сен турган жеринди оң бутун менен бир теп”. Аюб пайгамбар жерди оң буту менен бир тепсе, ал жерден ысык суу чыгат. Ошол сууга жуунуп денесиндеги жарааттардан арылат. Андан соң: “Эми сол бутуң менен теп” - дейт периште. Аюб пайгамбар сол буту менен жерди бир тепсе, жылуу суу чыгат. Ал суудан Аюб ичип, бүт оорусунан айыгып кеткен экен. Ошондон улам Жалал-Абад курортунун бир булагы Аюб булак деп аталып калыптыр.

Дал ошол Жалал-Абад курортундагы экинчи бир арашан суусу “Кыз булак” аталып, бүгүнкү күнгө эл оозунда жашап келет. Анын мазмуну төмөнкүчө. Илгери ошол курорт орношкон жайда бир бай жашап, анын үч кызы болот. Мезгил өтөт, баягы баяндын кыздары карый баштайт. Бирок, бир кызы такыр карыйбайт, кыздын бетине бир бырыш кирип койбойт. Мунун себебин иликтеп көрсө, ал кыз дайыма ысык суусу бар бир булака барып жуунуп жүргөн экен. Ошондон улам бул булак кийинчерээк “Кыз булак” аталып кетет экен.

Географо-топонимикалык мазмундагы бир топ легендаларда этимологиялык негиз жашаганы менен булар бири-биринен кыйла айырмаланып турганын байкоо анчалык кыйын эмес. Эки легендада тең азыркы Жалал-Абад курортунун булактарынын пайда болуш себептери, аталыштары баяндалат. Бирок фольклордук тажрыйбалардагы этимология түрдүүчө ыктар аркылуу берилет. Көрсө анын себептери да бар экен. Ал байыркы адамдардын диний-мифологиялык ой-жүгүртүүсүнүн фольклордук эстетикага болгон карым-катышы, мамилесинде жатат. Эгерде биринчи легендада сюжеттик окуя диний-мифологиялык баяндоону толугу менен сактаса жана фольклордук тажрыйбанын дидактикалык, таанып-билүүчүлүк касиеттери түздөн-түз рухий кыртыштан өнүп чыкса,

ал эми экинчи “Кыз булак” легендасы баштапкы белгилеринен кыйла ажырап калгандыгы байкалат.

Аюб пайгамбар абдан оорулуу экен. Ал дартты ага теңирдин өзү ыйгарат. Бирок ал теңирге жан-дили менен берилип, мусулманчылыктын эрежелерин так аткарып жүрө берет. Бул иши менен теңирдин ишенимине өтүп, азаптан арылтуунун камын көрүп, периштелерди жиберет. Периштелердин айтуусу менен Аюб булактын суусуна жуунуп, орусунан айыгат. Натыйжада жогорку легендага ислам дининин, жол-жобосунун, чыгышкандыгы ачык байкалат. Бирок тигил же бул көрүнүштүн, кубулуштун чыгыш себептери фантастикалык айла-амал менен ачылат. Аюб пайгамбардын кыймылы менен адаттан тыш, мурда белгисиз нерселер жаратылат б.а дүйнө, табият көрүнүштөрүнүн чыгыш себептери, пайда болуу процесси байыркы адамдардын архаикалык ойлоонусунун мыйзамына ылайык жүрөт жана өздөштүрүлөт. Легендада реалдуу эмес ишенимдер, көз караштар жашайт. Географо-топонимикалык мазмундагы бул легенда мифологиялык аң-сезимдин трансформациялуу процессин жана көркөм ойлоонун өнүгүш багыттарын ачык белгилейт.

Ал эми “Кыз булак” легендасында ашкере апыртуу, диний мотивирикалоо анчейин байкалбайт. Фантастикалуулук тек гана “эпизоддук” деталь ката-

ры көрүнөт. Байдын бир кызынын картайбастыгына, бир да бырыш түшпөгөндүгүнө эгедер болгон булак суусунун кереметтүү күчүн, адаттан сырткары сапатын белгилөөдө гана мифологиялык ойлоонунун атрибуттары байкалат [3, 104-105-бб.].

Демек, кыргыз элинин фетиштик түшүнүктөрү байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин өз статусун жоготпой эл арасында колдонулуп келет.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек.: Кыргызстан-Сорос Фонду, 1999.
2. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. - Новосибирск: Наука, 1980.
3. Байжигитов К. Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары. - Фрунзе, 1985.
4. Кулаковский А.Е. Материал для изучения верований якутов. Записки Якутского краевого географического общества. - Книга 1. - Якутск, 1923.
5. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. - Т.2. - СПб., 1978.
6. Чистов К.В. Легенда. Краткая литературная энциклопедия. - Москва, 1967. - Т.4.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - Москва, 1965.

Рецензент: к.и.н., доцент Кадыров А.